УДК 81'374

О.Н. Галимова

ТЕРМИНОЛОГИЯНЕҢ ҮСЕШ КҮРСӘТКЕЧЕ БУЛАРАК ТАТАР ТЕЛЛЕ «ВИКИПЕДИЯ»

В статье исследуются названия животных, употреблённых в статьях «Википедии»: рассматриваются проблемы подбора иноязычному зрониму эквивалента на родном языке, синонимия терминов, заимствования, диалектизмы. Как показывает анализ, «Википедия» на татарском языке является ещё одним доказательством развития терминосистемы на современном этапе, в основном, за счёт заимствований и калек.

Ключевые слова: термин, терминология, названия животных, Интернет, зооним, татарский язык.

The article examines animal names in Wikipedia articles: they examine the problems of foreign-language zoonym equivalent choosing in their native language and synonymy of terms, borrowing and dialectisms. As the analysis shows, Wikipedia in the Tatar language is another proof of the development of the terminology system at the present stage, mainly due to borrowing and loan translation.

Keywords: term, terminology, animal names, Internet, zoonym, Tatar language.

Билгеле булганча, «Википедия» популяр мәгълүмат чыганагы булып тора. Ул кулланучыга энциклопедик стильдә тәкъдим ителә. Аның тагын бер отышлы ягы – мәгълүматның төрле телләрдә бирелүе. Татар кешесе дә мондагы аерым өлкәләргә караган материал белән ана телендә таныша ала. Биредә тупланган информация белгечләр тарафыннан бик үк ышанычлы дип саналмыйча, өстәмә материаллар белән ныгытылырга тиеш дип табылса да, ул милли телләрнең Интернетта урын алуы ягыннан игътибарга лаеклы дип уйлыйбыз. «Википедия» мәкаләләренең сыйфаты мәсьәләсе яңалардан саналмый. Мөһим бәяләү критерийларыннан актуальлек, ышанычлылык, объективлык, тулылык, релевантлык, стиль, укылу-укылмау дәрәҗәсен күрсәтергә мөмкин [Дрибас]. Энциклопедик характерда булганга, мәкаләләргә махсус атамаларның мул кулланылуы хас. Терминнарның ана телендәге дөрес эквивалентын бирү мәгълүматның ышанычлылыгын, укылу дәрәҗәсен күтәрә.

Тәкъдим ителгән мәкаләдә «Википедия»нең татарча мәкаләләрендә хайван атамаларының һәм классификация терминнарының кулланылуы каралачак. Әлеге мәсьәлә Интернет чорында милли телләрнең үсешен өйрәнү, Интернетта кулланылу үзенчәлекләрен билгеләү ясылыгында актуаль яңгырый, чөнки электрон аралашу технологияләре һәм Интернет үсешенең милли телләргә йогынтысы зур [Тарса, 2014, с. 288; Петрухина, Дедов, 2019, с. 139]. Галимнәр Интернетта-

гы мәгълүматны да лингвистик материал буларак куллану кирәклеген ассызыклыйлар. Мәсәлән, М.Эпштейн бөтендөнья челтәренең яңа сүзләрне мизгел эчендә күпсанлы кулланучыларга җиткерүен әйтә, ә инде бу сүзнең кулланылу ешлыгын күзәтеп бару аның уңышлы яки уңышсыз булуын ачыкларга ярдәм итә дип саный [Эпштейн, 2006]. Е.В. Петрухина һәм О.В. Дедов Интернеттагы тел материалларын өйрәнүнең телне динамикада күзәтү мөмкинлеген бирүен әйтәләр [Петрухина, Дедов, 2019, с. 139–140].

Хайван атамаларының Интернетта махсус текстларда кулланылуы татар телендә беренче тапкыр өйрәнелә, бу – хезмәтнең яңалыгы. Анда зоология терминологиясенең яңа атамалар белән баюы, диалекталь атамалар һәм терминнар, терминнарның синонимлыгы мәсьәләләре карала. Анализ өчен материаллар «Википедия»дә урнаштырылган мәкаләләрдән системалы рәвештә хайваннар дөньясын классификацияләүгә (патшалык, тип, астип, класс, отряд, семьялык, ыруг, төр) нигезләнеп алынды. Шул рәвешле, хайваннар, хордалылар, умырткалылар, имезүчеләр һ.б. классификация терминнары һәм төр атамалары һәм шул терминнар белән аталган мәкаләләрдә очраган зоонимнар, шулай ук казылдык хайван атамалары каралды. Алар сүзлекләр, фәнни, фәнни-популяр әдәбияттагы атамалар белән дә чагыштырылды.

Хайван атамалары турындагы татарча мәкаләләргә күзәтү аларның өч типта булуын күрсәтә:

– татар телендә булган чыганакларның күчермәсе;

– татар телендәге чыганаклардан төзелгән мөстәкыйль мәкалә. Боларда чыганак буларак мәктәпләр өчен төзелгән биология дәреслеге (Захаров В.Б., Сонин Н.И. Биология. Тере организмнарның күптөрлелеге = Биология Многообразие живых организмов. – 7 нче басма. – М.: Дрофа, 2003.), «Татар энциклопедиясе», И.И. Рәхимов һәм К.К. Ибраһимованың «Татарстанның үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы» (Казан, 2007) китабы, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (2015– 2021) кулланылган;

– чит (рус) телдәге мәкаләнең яисә чыганакларның тәрҗемәсе.

Татар телендәге чыганакларны күчерү һәм татар телендәге чыганакларны кулланып, мөстәкыйль мәкалә төзү юлы белән эшләнгән мәкаләләрдә хайван һәм классификация атамаларының, кагыйдә буларак, хаталы кулланылышы күзәтелми. Аларда, рус телендәге мәкаләләрдән аермалы буларак, Татарстан территориясенә хас төрләр турында мәгълүмат та булырга мөмкин. Мәсәлән, «Инфузорияләр»мәкаләсендә [Инфузорияләр] шундый информация бар. Әлбәттә, мондый мәкаләләр рус телендәге мәкаләләр белән чагыштырганда мәгълүматны, бер яктан, азрак бирә (мәсәлән, татар телендәге материалда атаманың этимологиясе ачыкланмый, систематика китерелми, соңгысы, үз чиратында, русча атамаларның татарча эквивалентларын булдыру кирәклеге мәсьәләсен дә китереп бастыра), икенче яктан, җирле материал белән аерылып тора.

Чит телдән тәрҗемә ителгән мәкаләләрдә терминнар мәсьәләсе бераз катлаулана. Терминологиясе әле тиешле дәрәҗәдә эшләнеп бетмәгән өлкәләр турындагы текстларда рус телендәге атамаларның татар эквивалентларын хаталы тәкъдим итү күзәтелә. Мисал өчен, «Динозаврлар» мәкаләсендә *птицетазовые* һәм *ящеротазовые* классификация атамалары ялгыш *кош ләгәнлеләр* һәм *кәлтә ләгәнлеләр* дип калькалаштырылган [Динозаврлар], гәрчә русча *таз* сүзенең татар телендәге эквиваленты *оча* булса да. «Сөйрәлүчеләр» мәкаләсендә әзер терминны кулланмыйча, калька ясап яңасын булдырырга тырышу күзәтелә. Терминнар системасында инде үз урынын алган, сүзлекләргә теркәлгән, дәреслекләрдә кулланыла торган, *таңкәтирелеләр* термины урынына *таңкәлеләр* сүзе тәкъдим ителә [Сөйрәлүчеләр]. Мондый очраклар терминологияне чуарлый, аның төзеклегенә зыян китерә.

Әзер мәкаләләр саны азрак булу сәбәпле, һәр очракта да сылтамалар аша керү мөмкинлеге чикләнгән, бигрәк тә классификация терминнарының сылтамалары еш кына актив түгел. Ләкин белгән атамалар нигезендә күп кенә хайваннар һәм аларның төрле төркемнәре турында байтак мәгълүмат табып була. Мәсәлән, «Имезүчеләр» мәкаләсендә *умырткалылар*, *бүре, юлбарыс, сусар, кәҗә, антилопа, тиен, байбак, тычкан, кәҗә, антилопа, болан, беренчел җәнлекләр, клоакалылар, берьюллылар, чын җәнлекләр, сумкалылар, плацентальлар* атамалары [Имезүчеләр], «Чыпчыксыманнар» мәкаләсендә *купшыл, кукшә, саескан, урман тургае, камыш чыпчыгы, сыерчыклар, песнәкләр, нарат чыпчыклары, чебенче кошлар, чәберчекләр, ал сыерчыклар, яр* һәм *шәһәр карлыгачлары, кара каргалар, чыпчыклар, миләш чыпчыклары, козгын, ала карга, кара карга, саесканнар, кимерүчеләр, бакалар* атамалары кулланылган [Чыпчыксыманнар]. Аларның күпчелеген татар кулланучысы яхшы белә. Шунысы да әһәмиятле: «Википедия» яңа терминнар да тәкъдим итә яисә чагыштырмача яңа, әле махсус сүзлекләргә дә теркәлмәгән атамаларның кулланылышын арттыру, аларны активлаштыру вазифасын да үти. Мисал өчен, «Татар энциклопедиясе»ндә бирелгән *кабырчыклы амёбалар, иркен йөзүче керфеклеләр, беркетелүче имүчеләр* кебек атамаларны куллана. Сирәк яисә искерәк чыганакларда гына булган атамалардан файдалану да терминологияне татарчалаштыруга хезмәт итә. Мисал өчен, грек теленнән алынма *хамелеон* сүзе чыганакларның күпчелегендә бар: «Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек»тә [Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек, 1998, с. 602], биология дәреслегендә [Биология, 2017, с. 124] әлеге сүз «тиресенең төсен үзгәртергә сәләтле кәлтәсыман сөйрәлүче хайван» мәгънәсендә теркәлгән. Аның татар эквиваленты *соран* «Татарча-русча сүзлек»тә [Татарско-русский словарь, 2007, с. 246], Р. Әхмәтьяновның «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә [Әхмәтьянов, 2015, с. 168], Д. Тумашеваның «Себер татарлары диалекты сүзлеге»ндә [Тумашева, 1992, с. 192] табыла. Бу рептилионим «Википедия»дә «Сөйрәлүчеләр» мәкаләсендә

дә кулланылган [Сөйрәлүчеләр]. «Кимерүчеләр» мәкаләсендә «карчыга кошлар семьялыгыннан куе көрән төстәге кечерәк ерткыч кош» мәгънәсендә *көчегән* (рус. *подорлик*) орнитонимы бар [Кимерүчеләр]. «Җир-су хайваннары» мәкаләсендә русча *червяга* сүзенә эквивалент буларак *селәүчән* сүзе тәкъдим ителә [Җир-су хайваннары]. Ул, билгеле булганча, *суалчан* сүзенең фонетик варианты булып тора һәм диалектларда «яңгыр суалчаны», «бабасыр» мәгънәләрендә таралган [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, с. 570]. Сүзлекләрдә, фәнни-популяр әдәбиятта «Африка, Азия һәм Америка тропикларында яшәүче, тышкы кыяфәтләре белән эре яңгыр суалчанына охшаш аяксыз җир-су хайваны» мәгънәсендә *суалчансыман амфибия* атамасы очрый [Азбука природы, 2001, с. 79]. Ул тәкъдим ителгән атамадан озынрак, әмма *селәүчән* сүзе татар телендә әйтеп үтелгән мәгънәләрдә актив кулланылуы сәбәпле, аны терминнар системасына яңа мәгънәдә беркетү уңышлы булмас.

Мәкаләләрдәге зоонимнарны өйрәнү аларда әле яңа калькалаштырылган яки чит телдән алынган атамаларның булуын күрсәтә: *ак муенлы карга*, *Сомали каргасы, куак козгыннары, акантодлар, плакодермнар* һ.б. Казылдык хайван атамаларының исә «Википедия»дә бары алынмалары гына кулланылган. Мәсәлән, *платеозавр мусзавр, синозавроптерикс.* Бу өлкәгә караган классификация терминнарының да чит тел нигезләреннән ясалуы мәгълүм: *целурозаврлар, птерозаврлар, липидозаврлар, герререзаврлар, сальтопуслар, синтарзуслар, тератозаврлар* һ.б. [Динозаврлар]. Болар исә терминологиянең бүгенге көндә алынмалар һәм калькалар хисабына баюына бер дәлил булып тора.

Кайбер урыннарда, татарча атаманы бирмичә, бары латинчасын гына куллану очраклары күзәтелә. Әлеге күренеш фәнни стильгә яисә терминологиясе эшләнеп бетмәгән, әле үсү этабында булган өлкәләргә хас.

«Википедия» синонимик атамаларны теркәү ягыннан да игътибарга лаек. Хәзерге чорда терминологиядә синонимик «шартлау» күзәтелә [Лаптев, Татаринов, 2000, с. 70]. Галимнәр аны объект турындагы фәнни белемнәрнең күләме арту һәм фән үсешенең закончалыклы нәтиҗәсе дип саныйлар [Лейчик, 2006, с. 98–106]. Татар телендә хайван атамаларының да, классификация терминнарының да мәгънәдәшләре бар. Хайваннарның систематик категорияләре фәндә еш кына дублетлар белән атала: *имезүчеләр – җәнлекләр, инфузорияләр – керфекләләр, җир-су хайваннары – амфибияләр, сөйрәлүчеләр – рептилияләр, кильсөякләләр – оча торганнар, кильсөяксезләр – йөгерә торганнар, йөзә торганнар – пингвиннар* һ.б. «Википедия»дә дә мондый очраклар киң чагылыш тапкан, шул исәптән татар телендә кулланыла торган синонимик хайван атамаларын да чагылдыру омтылышы күзәтелә. Әмма мәгънәдәш булмаган сүзләрне мәгънәдәш дип теркәү, ялган синонимия очраклары да бар. Мәсәлән, «Бакыр елан» мәкаләсендә баш сүзгә синоним итеп *шома*

тузбаш серпентонимы китерелә [Бакыр елан]. Ләкин бу терминнарның беренчесе сүзлекләргә рус телендәге *медянка* сүзенең эквиваленты буларак теркәлгән, икенчесе русча *уж гладкий* атамасының тәрҗемәсе була.

Шул рәвешле, татар телле «Википедия» әле камил дәрәҗәдә түгел. Атамаларны кулланудагы хаталар да шул турыда сөйли. Мәкаләләрне терминологик яссылыкта өйрәнү аның терминологиясе әле эшләнеп бетмәгән өлкәләрне ачык чагылдыруын күрсәтә. Шунысы да әһәмиятле: ул әлеге өлкәләрдә яңа атамалар тәкъдим итә. «Википедия» бүгенге көндә терминологиянең, нигездә, алынмалар һәм калькалар хисабына баюын тагын бер кат дәлилли. Ул әзер атамаларны гына түгел, гомумән татар телен уңайлы, үтемле форматта кулланучыга тәкъдим итү юлы булып тора һәм шуңа да зур игътибар сорый.

Әдәбият

Азбука природы: Рыбы. Земноводные. Пресмыкающиеся. Русско-татарский, татарско-русский словарь биологических терминов / сост.: А.Б. Халидов, В.И. Гаранин. Казань: Магариф, 2001. 79 с.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: 2 томда. 2 т.. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 567 б.

Бакыр елан. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Бакыр_елан (мөрәҗәгать көне: 8.09.2023).

Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек / ред.: Ф.Г. Ситдиков, Р.К. Зәкиев. Казан: Мәгариф, 1998. 655 б.

Динозаврлар. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Динозаврлар (мөрәҗәгать көне: 28.08.2023).

Дрибас Л. Использование «Википедии» в научной работе: быть или не быть // Молодой учёный. URL: https://moluch.ru/information/wiki (мөрәҗәгать көне: 28.08.2023).

Җир-су хайваннары. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Җир-су_хайваннары (мөрәҗәгать көне: 8.09.2023).

Имезүчеләр. URL: https//tt.wikipedia.org/wiki/Имезүчеләр (мөрәҗәгать көне: 8.09.2023).

Инфузорияләр. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Инфузорияләр (мөрәҗәгать көне: 28.08.2023).

Кимерүчеләр. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Кимерүчеләр (мөрәҗәгать көне: 8.09.2023).

Лаптев В.Д., Татаринов В.А. Новые пути описания терминологии // Терминологический вестник. М.: Московский лицей; Русский филологический вестник, 2001. № 1. С. 68–71.

Латюшин В.В., Шапкин В.А. Биология: Хайваннар. 7 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен д-лек. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. 304 б.

Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. М.: КомКнига, 2006. 256 с.

Петрухина Е.В., Дедов О.В. Интернет как источник лингвистической информации для изучения динамики русского словообразования // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. 2019. № 57. С. 137–159.

Сөйрәлүчеләр. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Сөйрәлүчеләр (мөрәҗәгать көне: 8.09.2023).

Тарса Я. Интернетовские словари жаргона как источник информации для лексикографа // Проблемы истории, филологии, культуры. 2014. № 3. С. 288–289.

Татарско-русский словарь: в 2-х т. Т. 2. «Т.» (М–Я). Казань: Магариф, 2007. 726 с.

Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань: Казанский университет, 1992. 256 с.

Хайваннар. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Хайваннар (мөрәҗәгать көне: 8.09.2023).

Чыпчыксыманнар. URL: https://tt.wikipedia.org/wiki/Чыпчыксыманнар (мөрәҗәгать көне: 8.09.2023).

Эпштейн М. Русский язык в свете творческой филологии разыскания // Знамя, 2006. № 1. URL: https://magazines.gorky.media/znamia/2006/1/russkij-yazyk-v-svete-tvorcheskoj-filologii-razyskaniya.html (мөрәҗәгать көне: 29.08.2023).

Галимова Ольга Николаевна,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре